

УДК 338.436

С. В. Козловський,
д. е. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0707-4996>

Б. О. Гнідова,
студентка, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-3064-5044>

В. В. Скомаровський,
підприємець, м. Вінниця
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3724-6664>

Д. О. Мохар,
підприємець, м. Вінниця
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-8740-4394>

DOI: 10.32702/2306-6792.2024.11.83

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

S. Kozlovskiy,
Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia
B. Hnidova,
Student, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia
V. Skomarovsky,
Entrepreneur, Vinnytsia
D. Mokhar,
Entrepreneur, Vinnytsia

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN SECTOR IN THE CONDITIONS OF WAR IN UKRAINE

У статті розглядається низка проблем, що виникають у сфері аграрного виробництва в контексті повномасштабної війни на території України. Першочергово було окреслено стан аграрної галузі у довоєнний період, зазначено, що вона є важливим рушієм розвитку вітчизняної економіки. В ході аналізу, визначено, що модель розвитку сектору була сформована на сировинному характері та характеризувалася нерівновагою у структурі виробництва, через що була особливо вразливою до зовнішніх факторів. Зокрема, розглядається вплив воєнного конфлікту на аграрну галузь, включаючи втрату об'єктів інфраструктури, негативний вплив на малі фермерські господарства, окупацію земель, в т.ч. сільськогосподарського призначення, замінування оброблювальних територій, проблеми з експортом. Особлива увага приділяється аналізу збитків та непрямих втрат, що понесла галузь внаслідок війни, а також потребам для її відновлення. Встановлено, що аграрний сектор поступово оговтується завдяки допомозі вітчизняних та закордонних інвесторів та окреслено пріоритетні напрямки для ефективного використання інвестиційних коштів. Сформульовано стратегічні напрямки, спрямовані на подолання основних проблем аграрного сектору України під час війни та на етапі післявоєнного відновлення. Доведено, попри складнощі, з якими стикнулася українська аграрна галузь після 24 лютого 2022 року, вона має значний потенціал для розвитку та може стати ключовим фактором відновлення та подальшого зростання української економіки. Для подолання проблем, викликаних війною, та відновлення стійкості агросектору необхідна ґрунтовна підтримка з боку міжнародної спільноти, а також чітка та ефективна державна аграрна політика, спрямована на стимулювання інвестицій, модернізацію галузі та підвищення її конкурентоспроможності, що сприятиме активному відновленню виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Результатом цього стане не лише відновлення, але й подальший розвиток українського агробізнесу, що відкриває широкі можливості як для місцевих, так і для зарубіжних підприємств.

The article discusses a range of problems arising in the agricultural production sphere in the context of full-scale war on the territory of Ukraine. Primarily, the state of the agricultural sector in the pre-war period was outlined, emphasizing its significance as a driving force in the development of the domestic economy. The analysis shows that the sector's development model was based on raw materials and was characterized by an imbalance in the production structure, which made it particularly vulnerable to external factors. Specifically, the impact of the military conflict on the agricultural sector is examined, including the loss of infrastructure, negative effects on small farms, the occupation of land, including agricultural land, mining of cultivated areas, and problems with exports. Special attention is given to analyzing the damages and indirect losses incurred by the sector due to the war, as well as the needs for its restoration. It is established that the agricultural sector is gradually recovering thanks to the help of domestic and foreign investors, and the priority areas for the effective use of investment funds are outlined. The strategic directions aimed at overcoming the main problems of the agricultural sector of Ukraine during the war and at the stage of post-war recovery are formulated. It has been proven that, despite the difficulties faced by the Ukrainian agricultural industry after February 24, 2022, it has significant potential for development and can become a key factor in the recovery and further growth of the Ukrainian economy. To overcome the problems caused by the war and restore the stability of the agricultural sector, thorough support from the international community is needed, as well as a clear and effective state agrarian policy aimed at stimulating investments, modernizing the industry and increasing its competitiveness, which will contribute to the active recovery of production, processing and sale of agricultural products. The result of this will be not only the restoration, but also the further development of Ukrainian agribusiness, which opens wide opportunities for both local and foreign enterprises.

Ключові слова: аграрна галузь, війна, проблеми розвитку, збитки, втрати, потреби, інвестиції, пріоритетні напрямки, напрямки стабілізації.

Keywords: agricultural sector, war, development challenges, damages, losses, needs, investments, priority directions, stabilization measures.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Повномасштабна війна, розпочата рф на території України у лютому 2022 року, негативно вплинула на всі сфери економіки, включаючи аграрну галузь, яка є одним з найважливіших рушіїв розвитку вітчизняної економіки. Це призвело до серйозних викликів і обмежень для аграрного сектору, що ставить під загрозу його розвиток та стійкість. Через бойові дії, окупацію територій, руйнування інфраструктури та блокаду портів Україна втратила значну частину врожаю та можливостей для експорту. В цьому контексті, розуміння та вивчення проблем, з якими стикаються агровиробники в умовах війни, має вирішальне значення для розробки ефективних стратегій відновлення і розвитку цієї галузі.

Однак, український агросектор продемонстрував стійкість до викликів. Попри небезпеку, фермери продовжують працювати на землі, сіяти й збирати врожаї. Завдяки міжнародній підтримці та частковому відновленню експортних маршрутів Україні вдається поступово відновлювати аграрне виробництво.

Ця криза відкриває нові можливості для розвитку агросектору. Вона продемонструвала необхідність диверсифікації експорту, модернізації виробництва та його переорієнтації на продукти з високою доданою вартістю.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Аналіз проблемних аспектів щодо розвитку аграрної галузі в умовах війни в Україні привернув увагу багатьох науковців та експертів. Комплексними дослідженнями аграрної галузі України наразі займаються вчені наступних установ та організацій: KSE (Центр досліджень продовольства та землекористування), Світовий Банк, GFDRR (Global Facility for Disaster Reduction and Recovery), FAO (Food and Agriculture Organization), НІСД (Національний інститут стратегічних досліджень), DLF (Attorneys-at-law).

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження проблем, з якими стикається аграрний сектор України в умовах війни та визначення напрямків стабілізації його розвитку.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У контексті сучасних економічних реалій аграрний сектор є не просто важливим, але й стратегічно визначальним для сталого розвитку країни. Відтак, він виступає як системоутворюючий елемент економіки, забезпечуючи не тільки продовольчу безпеку та стійкість сусп-

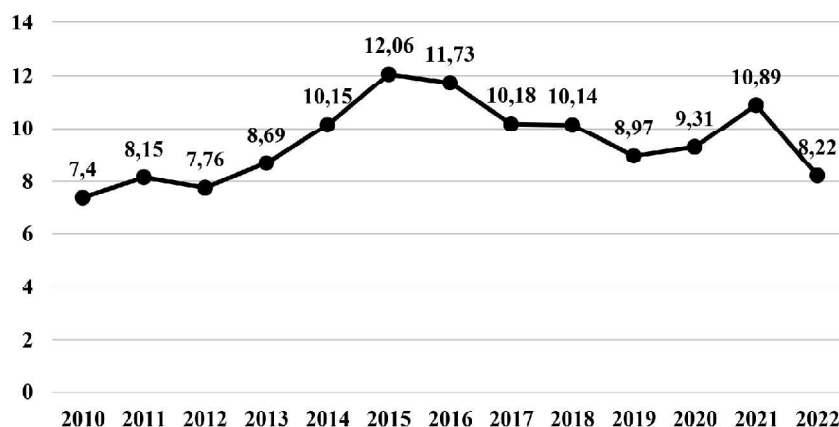

Рис. 1. Частка доданої вартості аграрного сектору до ВВП України (2010–2022 рр.)

ільства, але й фундаментальні основи для соціального та економічного процвітання. Забезпечення продовольчої безпеки є одним із найважливіших завдань, які вирішує даний сектор економіки. Агробізнес здатний забезпечити не лише необхідність в продуктах харчування, але і створити стійку основу для ефективного впровадження технологічних та інноваційних рішень у галузі сільського господарства. Від цього залежить економічне благополуччя та загальний розвиток країни як у національному, так і у міжнародному контексті.

Період з 1991 по 2021 роки був вирішальним для аграрного сектору, оскільки відбулися кардинальні трансформаційні зміни, пов'язані з реформуванням системи земельних відносин та становленням ринкових відносин. Нові організаційно-правові структури ринкового типу дозволили ефективніше використовувати земельні ресурси та впроваджувати нові технології, що сприяло позитивному розвитку сектору [1].

За даними 2021 року, агросектор України зробив найбільший внесок у формування валового внутрішнього продукту (більше 10%), перевершуючи всі інші сектори економіки. Виробництво продукції на сільськогосподарських підприємствах зросло на 19,2%. Загальний приріст виробництва в секторі склав 14,4%, що також є найвищим показником в порівнянні з іншими секторами. Варто зазначити, що агропродовольча продукція становила найбільшу частку загального експорту України, а саме близько 41% [2]. Це свідчить про великий внутрішній та зовнішній попит на продукцію українського агросектору та підкреслює важливість його ефективного функціонування і розвитку.

У 2022 році аграрний сектор в Україні зробив приблизно 8,2 відсотка доданої вартості у валовий внутрішній продукт (ВВП) країни (рис. 1) [3]. У порівнянні з роками, що передували

повномасштабному вторгненню частка зменшилася. У період від 2010 до 2022 року найвищий показник (понад 12%) спостерігався у 2015 році.

Слід зазначити, що довоєнна модель розвитку вітчизняного аграрного сектору була сформована на сировинному характері, вона характеризувалася нерівновагою у структурі виробництва, де великі агрохолдинги спеціалізувалися на швидкоокупних та високорентабельних культурах, тоді як дрібні фермери та господарства виготовляли трудомістку продукцію тваринницького походження, а також були залучені до вирощування плодоовочевих і ягідних культур [4]. Проте, початок повномасштабного воєнного вторгнення РФ у лютому 2022 року різко підкреслив вразливість існуючої моделі розвитку даного сектору економіки. Тому вже третій рік поспіль, стикаючись з багатьма проблемами та викликами, аграрна галузь бореться з наслідками війни.

Насамперед піднялося питання продовольчої безпеки в країні. Війна призвела до руйнування інфраструктури, включаючи транспортні мережі та складські споруди, що ускладнює доставку та зберігання продуктів харчування. Порушення логістичних ланцюгів призвело до проблем з транспортуванням продуктів від місць виробництва до споживачів. Зменшення виробництва на сільськогосподарських підприємствах стало результатом втрати доступу до ресурсів та робочої сили через евакуацію та переміщення мешканців із зон бойових дій. Особливо важка ситуація виникає на окупованих територіях та в районах лінії фронту, де обстріли та воєнні дії ускладнюють доставку продуктів харчування для місцевого населення.

Втрата частини об'єктів інфраструктури зберігання та первинної переробки сільськогосподарської продукції ускладнює ведення

сільськогосподарського виробництва. Ворог не обмежується лише військовими об'єктами, але й націлено вражає склади з продовольчими товарами та зерном, сільськогосподарську техніку та логістичну інфраструктуру. Такими діями агресор націлений припинити сільськогосподарське виробництво в Україні, зміцнити дефіцит продовольства, поширити серед цивільного населення негативні очікування стосовно недостачі продуктів харчування та створити глобальну кризу у сфері продовольства. Це призводить до зниження доходів виробників агропродукції, погіршення якості продукції та втрати частини врожаю через труднощі зберігання і брак електроенергії. Серйозне збільшення дефіциту складських потужностей, зокрема до 20 мільйонів тонн [5], підкреслює актуальність та серйозність проблеми, що потребує комплексного та невідкладного врегулювання.

Сільське господарство є ключовим джерелом продуктів харчування для приблизно 13 мільйонів мешканців сільських районів, які займаються дрібнотоварним сільськогосподарським виробництвом. Хоча великі підприємства виробляють більшу частину (близько двох третин) сільськогосподарської продукції, на частку домогосподарств припадає 32% продукції, зокрема половина продукції тваринництва [6]. Так, вони відіграють важливу роль у забезпеченні зайнятості та продовольчої безпеки місцевого населення через можливість споживання та реалізації власної продукції на місцевих ринках, що сприяє розвитку місцевих ланцюгів постачання та виробництва.

Станом на 2022 рік, понад 150 000 фермерів та працівників аграрної галузі безпосередньо постраждали від збройного конфлікту або були змушені мігрувати. Майбутнє їхньої господарської діяльності на власних землях залишається невизначеним, що може спонукати їх до виходу з аграрного бізнесу або зміни сфери діяльності [5].

Аналізуючи дослідження проведене FAO на території України у 2022 році [6], можна зауважити, що воєнні дії негативно вплинули на сільськогосподарське виробництво, зокрема у чверті опитаних домогосподарств по всій країні. У прифронтових районах ця проблема особливо актуальна, де 38% опитаного сільського населення повідомила про зупинку або скорочення виробництва. Зростання витрат на сільськогосподарське виробництво внаслідок воєнних дій також широко відчутне: майже три чверті (72%) респондентів, що займаються рослинництвом, та 64% тих, хто займається

тваринництвом, повідомили про збільшення виробничих витрат. Це призводить до різкого зниження доходів для більшості сільських домогосподарств.

Так як аграрна галузь відіграє ключову роль у формуванні доходів в Україні, доступ до земель стає критично важливим. В областях з активними воєнними діями сільськогосподарські землі зазнають руйнівного впливу, якість ґрунтів значно погіршилася і в майбутньому вимагатиме значних витрат на їх відновлення для активного сільськогосподарського використання.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, від початку війни було задокументовано майже 3,6 тис випадків злочинів рф проти природи. Внаслідок постійних обстрілів накопичилось понад 750 тис. т відходів через руйнацію [7]. Площа, яка є потенційно замінованою, становить 174 тис. кв. км. Серед сільськогосподарських угідь, що постраждали від мінування, налічується 208 тис. га, а територія у 156 тис. кв. км. потребує перевірки на наявність вибухонебезпечних предметів [8]. Як наслідок, вже втрачено (не використовується) більше 5 млн га орних земель (19,3% усіх посівних площ). Загальна шкода завдана ґрунтам оцінюється в більш ніж 900 млрд грн [9].

У післявоєнний період, без рішучих заходів на внутрішньому та міжнародному рівнях, Україна ризикує стикнутися з проблемою втрати на декілька років третини (10-12 млн га) своїх оброблюваних земель, на яких можливе вирощування 30—35 млн тонн зерна [9]. Таким обсягом продукції можна забезпечити не лише все населення України, але й певну частину жителів всієї планети.

Пріоритетне розмінування, згідно з розрахунками Світового банку, обійдеться приблизно у 1,5 млрд дол. США [8], а увесь комплекс таких робіт — 37,4 млрд дол. США [10]. Без огляду та очищення, використання таких земель для сільгоспвиробництва є неможливим.

Аграрне виробництво є основною складовою українського експорту. Близько 70% агропродукції України направляється на зовнішні ринки [11], оскільки внутрішній попит в декілька разів менший за пропозицію. Це робить аграрний експорт ключовим чинником у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки.

Значної шкоди економіці завдано через порушені ланцюги постачання та експорту. Через обмежений доступ до Чорного моря та атаки на портову інфраструктуру Україна втратила доступ до традиційних маршрутів експорту.

Зараз використовуються обхідні шляхи, але вони небезпечні та дорогі через постійні обстріли з боку рф. Наземні маршрути також не є оптимальними, адже деякі сусідні країни обмежили доступ для українських перевізників. Додатково, заборони на імпорт українських зернових та олійних культур з боку західних сусідів, руйнування Каховської дамби та брак коштів на посівні, як наслідок їх затримка, ще більше ускладнюють ситуацію та викликають додаткові проблеми для вже виснаженого аграрного сектору України.

З початку весни 2023 року спостерігається зниження світових цін на ключові українські сільськогосподарські товари. Цей тренд супроводжується сповільненням експорту через три українські порти, що працюють в рамках Зернової угоди. Причиною сповільнення стало штучне затягування перевірок суден з боку російської інспекції. Замість необхідних 10—12 перевірок на день, наразі опрацьовується лише 2—4 судна [12]. Це призводить до затримок у вивозі продукції та тиску на світові ринки.

Через високі логістичні витрати експорт сировини з України став нерентабельним. Це стимулювало виробників активніше експортувати продукцію переробки. Наразі 20% експорту становлять продукти, такі як ріпакова олія або шрот, в той час як раніше експортувалося лише насіння ріпаку. Також значно зросла частка експорту соєвої олії та шроту, а також продуктів, таких як цукор та біоетанол. Експорт м'яса птиці, яєць, яєчних та молочних продуктів залишається стабільним, у той час як серед сировинних товарів спостерігається збільшення частки експорту олійних культур, а частка експорту зернових зменшилася [11].

Попри значні логістичні виклики, спричинені війною, Україна, все ж, не лише зберігає, але й нарощує експортний потенціал. Цей процес супроводжується важливою тенденцією: зростанням частки продукції з високою доданою вартістю. Україна залишається одним із ключових гравців на світових ринках зерна та олійних культур, володіючи часткою понад 10% у міжнародній торгівлі. У 2023 році країна експортувала [8]:

- 16,1 млн тонн пшениці до 65 країн світу;
- 26,2 млн тонн кукурудзи до 80 країн;
- 5,7 млн тонн соняшникової олії до 130 країн.

Таблиця 1. Збитки агросектору України за категоріями (станом на 2024 рік)

Категорія	Повністю зруйновано	Частково зруйновано	Збитки, млн дол. США
Сільськогосподарська техніка, шт.	958,987	130,602	5 831,9
Зерносховища, тис. тонн	11,351	3,341	1 802,9
Тваринництво:			253,9
• тис. голів	203,292	1,900	
• рої	86,902	192,526	
Рибальство та аквакультура:			34,7
• об'єкти	206	-	
• виробники	23	-	
Багаторічні культури, га	16 364	-	397,6
Викрадені та втрачені фактори виробництва і вироблена продукція:			1 967,4
• добрива (тонн)	123,825	-	
• заходи захисту рослин (тонн)	587	-	
• паливо (тис. л.)	11,582	-	
• зернові (тис. тонн)	2 811	-	
• соняшник (тис. тонн)	1 227	-	
Всього	10 288,4		

Джерело: сформовано на основі [13].

Такі статистичні дані свідчать про стійкість українського аграрного сектору та його здатність адаптуватися до нових умов. Перехід на експорт продукції з більшою доданою вартістю дає змогу Україні отримувати значно більший прибуток та стимулює розвиток вітчизняної економіки.

Разом з тим, вторгнення рф призвело до величезних економічних наслідків для вітчизняної аграрної галузі. Біологічна специфікація, де ключовими факторами є тривалі цикли росту та розвитку рослин і тварин, а також один з найдовших періодів окупності витрат, робить галузь вразливою до подібних потрясінь. У зв'язку з цим, швидка зміна напрямку виробництва на інші види продукції є неможливою, в тому числі через брак необхідних ресурсів та часу в умовах війни.

За два роки повномасштабної війни загальна вартість знищених активів сягнула 10,3 млрд дол. США [13]. Такі збитки обумовлені частковим або повним руйнуванням елементів основних фондів: техніка, обладнання, складські приміщення. Значної шкоди завдано таким сферам, як тваринництво, рибальство та багаторічні насадження. Окрім того, зафіксовано випадки викрадення виробничих ресурсів та готової продукції, а також тимчасова втрата сільськогосподарських угідь, які потребують рекультивациі. Найбільш значною категорією збитків є пошкоджена та знищена сільськогосподарська техніка, на яку припадає 5,8 млрд дол. США, або 56,7% загальної суми (табл. 1).

Грошова оцінка воєнних збитків ґрунтується на інвентаризації та оцінці знищених, викрадених або пошкоджених матеріальних ак-

Таблиця 2. Втрати агросектору України за категоріями (станом на 2024 рік)

Категорія	Величина втрат, млн дол. США
Втрати через зниження виробництва	40 717
Втрати через зниження цін	24 109
Втрати через підвищення собівартості продукції	4 436
Рекультивация землі	329
Збитки рибальства та аквакультури	170
Всього	69 763

Джерело: сформовано на основі [13].

Таблиця 3. Потреби реконструкції та відновлення агросектору, мільйонів доларів США

Категорія	Складові	2024-2034
Потреби реконструкції	Підтримка реконструкції	9 402
Потреби відновлення	Підтримка негайного відновлення сільськогосподарського виробництва	6 122
	Підтримка довгострокового відновлення сільського господарства	35 513
	Підтримка державних інституцій	5 020
Всього		56 057

Джерело: сформовано на основі [13].

тивів. За результатами оцінювання, до трійки областей, які зазнали найбільших збитків, належать Запорізька, Херсонська та Луганська. На ці регіони припадає 65% від загальної суми збитків у секторі [13].

Окрім збитків від руйнування матеріальних активів українські аграрні підприємства зазнають значних труднощів через різке зниження доходів та збільшення виробничих витрат. Все це можна охарактеризувати як непрямі втрати, що включають в себе скорочення виробництва (рослинництва, тваринництва), збільшення витрат та падіння внутрішніх цін, що є наслідком порушення експортної логістики, надзвичайно важливої, зважаючи на те, що вітчизняна аграрна галузь є експортоорієнтованою.

З точки зору територіального охоплення, збитки обмежуються районами, що постраждали від бойових дій, тоді як непрямих втрат зазнали агробізнеси по всій території країни та оцінюються в 69,8 мільярда доларів. Загалом, втрати через зниження виробництва у рослинництві становлять \$35,1 млрд, у тваринництві — \$5,6 млрд, втрати через падіння внутрішніх цін — \$24,1 млрд, а через підвищення собівартості продукції — \$4,4 млрд (табл. 2) [13].

Для того, щоб повністю відновити потенціал агросектору України, який значно постраждав від війни, необхідні значні ресурси. Їх обсяг має відповідати масштабам збитків та втрат, зазнаних сільгоспвиробниками. Ці ресурси окреслюються як потреби які підуть на покриття

пошкоджень та стимулювання подальшого розвитку галузі.

Потребу можна поділити на дві категорії: реконструкція та власне відновлення. Перша категорія передбачає заміну пошкоджених активів, тоді як друга — ресурси для вирішення проблем галузі, підвищення її стійкості, розвитку виробництва продукції з високою доданою вартістю та сприяння вступу до ЄС. Ці два напрямки тісно пов'язані та необхідні для подальшого розвитку галузі.

За оцінками, протягом наступних 10 років на реконструкцію та відновлення аграрного сектору знадобиться \$56,1 млрд (табл. 3). З цієї суми \$435 млн — пріоритетні потреби на 2024 рік, більшість з яких вже профінансовані донорами [13].

Аграрна галузь України відзначається своєю стійкістю та привабливістю для інвесторів, навіть в умовах повномасштабної війни. Ця привабливість обумовлена не лише наявністю сприятливих природно-кліматичних умов та кваліфікованих кадрів, але й рядом інших факторів. Низька вартість основних ресурсів для виробництва, таких як земля та робоча сила, сприяє зростанню інвестиційного інтересу. Крім того, розвинена логістика, географічна близькість та наявний попит на європейському ринку, а також активний експортний потенціал забезпечують стабільність інвестиційного клімату.

FAO оцінює загальну вартість основного капіталу в аграрній галузі України, включаючи переробні сектори, на рівні \$29 млрд. Що стосується офіційних статистичних даних, то за останні 10 років спостерігалось майже п'ятикратне зростання обсягу інвестицій, досягнувши 49,1 млрд грн у 2021 році. У той же час у доларовому еквіваленті інвестиції різних періодів склали близько \$1—2 млрд на рік, що свідчить про стійкий розвиток галузі та постійний інтерес інвесторів [14].

За джерелом надходження, після початку повномасштабної війни, переважали внутрішні інвестиції, спрямовані на оптимізацію агробізнесу та використання його можливостей. Разом з тим, наявні конкретні заклики міжнародної бізнес-спільноти до їхніх компаній про інвестування в українську економіку, навіть у період активної фази війни.

Генеральний директор Українського клубу аграрного бізнесу зауважує, що логістика стала ключовим напрямком інвестицій для забезпечення експорту та розширення можливостей українських агропідприємств на міжнародних ринках. Паралельно, значна увага приділяється переробному сектору, зокрема біопаливу та

Таблиця 4. Перспективні напрямки та роботи в умовах війни

Напрямок	Роботи
Будівництво та відновлення аграрної інфраструктури для зберігання продукції	<ul style="list-style-type: none"> ремонт та будівництво потужностей для зберігання зерна (елеватори, зернохосовища), овочів, фруктів, ягід; поставка, виробництво та ремонт обладнання для зберігання овочів, фруктів та ягід (вентиляційні системи, сортувальне обладнання, системи охолодження, тощо), зберігання та кондиціонування зерна (рукави, зерносушарки, транспортери, норії, тощо); поставка, ремонт та монтаж інфраструктури електропостачання для зерно- та овочехосовищ;
Будівництво та реконструкція тваринницьких ферм	<ul style="list-style-type: none"> ремонт та будівництво молочних ферм; поставка та монтаж обладнання для утримання, годування та напування худоби (бокси, огорожі, підлоги, бункери, годівниці), вентиляції ферм (установка вентиляційних завіс, світлових та вентиляційних коників), тощо; поставка та монтаж доїльного обладнання (установки машинного доїння, молокопроводи, доїльні апарати, колектори) тимчасового зберігання (холодильники) та транспортування молока (молоковози); поставка генетичного матеріалу.
Реконструкція, будівництво та модернізація теплиць	<ul style="list-style-type: none"> будівництво та реконструкція скляних та плівкових тунельних теплиць; виробництво, поставка та монтаж обладнання для теплиць (монтажні конструкції, плівки, скляне покриття, системи опалення, крапельного зрошення та освітлення, автоматизовані системи управління технологічними процесами, тощо); модернізація та впровадження нових енергозберігаючих технологій для зменшення залежності від природного газу; технологій вирощування в теплицях.
Реконструкція та будівництво малих і середніх переробних комплексів	<ul style="list-style-type: none"> для переробки овочевої продукції (виробництво соків, паст, концентратів, тощо), технічних конопель, м'ясомолочної продукції (виробництво кінцевої продукції, замороження, консервування); для швидкої заморозки овочів, фруктів, ягід
Вирощування та переробка нішевих культур	<ul style="list-style-type: none"> лохини, малини, ожини, арніки, лікарських рослин
Вирощування еко-продукції	<ul style="list-style-type: none"> впровадження технологій вирощування еко-продукції та поставка насіннєвого матеріалу
Відновлення та створення багаторічних насаджень	<ul style="list-style-type: none"> впровадження нових технологій вирощування; поставка саджанців
Поставки сільськогосподарської техніки та запчастин, в тому числі на умовах лізингу	
Консалтингові послуги	<ul style="list-style-type: none"> консалтинг та навчання у галузі агро-, управлінських технологій, управління, ведення бізнесу та маркетингу; юридичний консалтинг; інжиніринг; приведення технологій та продукції у відповідність до вимог ринків ЄС
Будівництво логістичних хабів та транспортної інфраструктури	
Надання послуг	<ul style="list-style-type: none"> рефрижератори, перевезення рідких та сипучих харчових продуктів
Очистка водойм та водозаборів, будівництво очисних споруд та систем очистки води на територіях, які зазнали забруднення	
Відновлення систем меліорації земель	<ul style="list-style-type: none"> розчищення меліоративних каналів; будівництво насосних станцій та встановлення водонасосного обладнання; поставка та монтаж обладнання для зрошення доставки води на поля
Послуги та роботи, спрямовані на подолання прямих наслідків бойових дій	<ul style="list-style-type: none"> розмінування полів демонтаж фортифікаційних споруд, зруйнованих будівель, вивезення та утилізація будівельного сміття та залишків

Джерело: сформовано на основі [10].

біоетанолу, через придбання спиртових заводів для подальшого розвитку та ефективного використання ресурсів [14].

Фінансова підтримка аграрного сектору України станом на серпень 2023 року [10]:

— Міжнародна фінансова корпорація (IFC) виділила майже 400 мільйонів доларів США на

підтримку, в тому числі аграрного сектору України, з початку повномасштабного вторгнення рф.

— Світовий банк розглядає можливість інвестувати майже 1,5 мільярда доларів США в аграрний сектор України, окрім інших секторів економіки.

— Ініціатива AGRI-Ukraine (що впроваджується USAID) надала 350 мільйонів доларів США допомоги українським аграрним підприємствам різних рівнів. З лютого 2022 року 764 таких підприємства отримали 49,8 мільйона доларів США банківських кредитів через фінансові платформи AGRI-Ukraine.

— Заплановано залучити ще 250 мільйонів доларів США від приватного сектору, інших донорів та фондів.

Окрему увагу слід звернути на те, що Світовий банк реструктуризує свою програму "Прискорення приватних інвестицій у сільське господарство України" для підтримки вітчизняного аграрного сектору. Це передбачає виділення 132 мільйонів доларів США на допомогу Україні у відновленні сільського господарства, постраждалого від війни. Кошти спрямують на державні програми для: покращення доступу до фінансування для малих фермерів (кредити "5-7-9" та часткові гарантії); диверсифікації виробництва (підтримка садівництва); покращення ефективності управління водними ресурсами та адаптацію до зміни клімату [15].

Відновлення та розвиток аграрного сектору є одним із ключових пріоритетів для забезпечення продовольчої безпеки України та її подальшого економічного зростання. Для ефективного використання інвестиційних коштів необхідно визначити пріоритетні напрямки, які дадуть змогу швидко відновити базові функції аграрного сектору та закласти фундамент для його стійкого розвитку в майбутньому [16]:

— Реконструкція транспортної інфраструктури. Це передбачає проведення ремонтів та будівництво нових доріг, відновлення залізниць та забезпечення безпеки внутрішніх водних маршрутів. Ці дії сприятимуть поліпшенню доступності транспорту та прискоренню експорту сільськогосподарської продукції.

— Розмінування сільськогосподарських земель. Це критично важливо для забезпечення безпеки людей та продовольства, особливо на деокувованих територіях. Швидке розмінування сприятиме збільшенню площі оброблення цих земель.

— Будівництво терміналів та розширення інфраструктури. Створення терміналів для сільськогосподарської продукції біля кордону з ЄС сприятиме збільшенню експорту. Розширення пропускної здатності автошляхів та залізниць також сприятиме ефективній транспортній діяльності.

— Розвиток переробної галузі. Інвестування в переробну промисловість дозволить підви-

щити додану вартість продукції та створить нові можливості для розвитку ринків збуту.

— Підтримка тваринницької галузі. Розвиток тваринництва важливий для забезпечення продуктами харчування та збереження продовольчої безпеки. Інвестування в цей сектор сприяє підвищенню виробництва м'яса, молока та інших тваринницьких продуктів, а також покращує якість життя в сільській місцевості.

Виклики, з якими стикається український агробізнес внаслідок війни, одночасно відкривають нові можливості як для вітчизняного, так і для зарубіжного бізнесу. Це не обмежується лише аграрним сектором, охоплюючи й інші сфери, що можуть стимулювати економічне зростання та відновлення України. Так, сьогодні розвивається велика кількість перспективних напрямків в аграрній галузі, які відкривають широкі можливості для комерції та інвестицій (табл. 4).

Розмінування, серед зазначених напрямків, є ключовим завданням для відновлення українського агросектору. Це підтверджується світовим досвідом, де подібні послуги зазвичай фінансуються донорами, роблячи їх доступними не лише для великих агрокомпаній, але й для малих та середніх фермерів. Така підтримка дає можливість малим і середнім операторам протимінної діяльності вийти на ринок, надаючи свої послуги широкому колу агровиробників. Це, у свою чергу, сприяє швидшому розмінуванню полів, що дозволяє їм повернутися до обробки та забезпечує продовольчу безпеку країни [21, 22].

Таким чином, війна поставила перед вітчизняним аграрним сектором нові виклики, які потребують рішучих дій та стратегічного бачення. Зважаючи на особливості сільськогосподарського виробництва та непередбачуваність перебігу війни, важливо не лише вирішувати поточні проблеми галузі, але й формувати довгострокову стратегію розвитку. У таблиці 5 розглянуто можливі пріоритетні напрямки для стабілізації та адаптації аграрного сектору до роботи в умовах воєнного стану. Реалізація цих напрямків може допомогти Україні подолати негативні наслідки війни та закласти міцне підґрунтя для стійкого та динамічного розвитку аграрного сектору в майбутньому. Важливо підкреслити, що ці напрямки є комплексними та взаємопов'язаними. Їх успішне впровадження потребуватиме значних зусиль та ресурсів з боку держави, безпосередньо аграріїв [23] та міжнародних партнерів.

ВИСНОВОК

Попри складнощі, з якими стикнулася українська аграрна галузь після 24 лютого 2022 ро-

Таблиця 5. Напрямки стабілізації розвитку аграрного сектору України

Напрямок	Заходи
Розроблення стратегії розвитку агросектору	- врахувати конкурентні переваги, необхідність розвитку багатуокладності, збалансування структури виробництва; - збільшити прибутковість капіталовкладень та землевіддачі; - широке впровадження інновацій, розвиток та поглиблена переробка сировини; - суттєво збільшити експорт готової продукції, продуктів з більшим вмістом доданої вартості; - адаптувати сектор до зміни клімату; - впровадити сучасні цифрові технології.
Прозорий ринок землі сільськогосподарського призначення	- розглянути можливість відкриття ринку землі с.-г. призначення для іноземних інвесторів; - залучити не лише фінанси, але й досвід.
Адаптація аграрної політики України	- адаптувати аграрну політику до норм Спільної аграрної політики ЄС; - привести законодавство у відповідність до вимог ЄС; - відтермінувати введення складних законів в галузі до кінця війни.
Перегляд формування структури посівних площ сільськогосподарських культур	- збалансувати структуру згідно з потребами внутрішнього ринку; - завантажити харчову промисловість сировиною; - переорієнтувати експорт на високорентабельну, менш тоннажну сировинну продукцію та продукти переробки з більшою доданою вартістю.
Поступове відновлення технічних можливостей експорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування	- сприяти встановленню ділових контактів з іноземними партнерами, налагодження довгострокової співпраці; - шукати нові можливості постачання на європейські та світові ринки та закріплення присутності на них.
Забезпечення збору врожаю сільськогосподарських культур	- сформувати резерви пально-мастильних матеріалів для забезпечення с.-г. виробників необхідними ресурсами для ведення польових робіт, пов'язаних з доглядом та збором майбутнього врожаю.
Сприяння відновленню поголів'я тварин та відбудові тваринницьких комплексів	- запровадити спеціалізовані грантові програми; - закупити молодняк тварин, провести вакцинацію; - збудувати тваринницькі ферми сімейного типу.
Розвиток місцевих продовольчих систем	- розвивати адаптивні, стійкі та децентралізовані агропродовольчі системи.
Досягнення стійкості продовольчих систем громад	- стимулювати створення замкнутого ланцюга забезпечення матеріально-технічними ресурсами (с.-г. техніка, добрива, засоби захисту рослин) в межах громад; - Створити власну ринкову інфраструктуру виробництва, заготівлі, зберігання та збуту с.-г. продукції та продуктів харчування.
Диверсифікація малих і середніх сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, їх кооперативів	- створити стійкі агропродовольчі системи; - забезпечити можливість самозайнятості та створення додаткових робочих місць у сільській місцевості; - забезпечити самодостатність сільських територій.

ку, вона має значний потенціал для розвитку та може стати ключовим фактором відновлення та подальшого зростання української економіки. Для подолання проблем, викликаних війною, та відновлення стійкості агросектору необхідна ґрунтовна підтримка з боку міжнародної спільноти, а також чітка та ефективна державна аграрна політика, спрямована на стимулювання інвестицій, модернізацію галузі та підвищення її конкурентоспроможності, що сприятиме активному відновленню виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Результатом цього стане не

лише відновлення, але й подальший розвиток українського агробізнесу, що відкриває широкі можливості як для місцевих, так і для зарубіжних підприємств.

Література:

1. Відання "Агробізнес Сьогодні". Агросектор 1991-2021 — у цифрах і фактах. (2022). URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/24134-ahrosektor-1991-2021-utsyfrakh-i-faktakh.html>
2. AgroPolit. Торік агросектор України виробив понад 10% ВВП. (2022). URL: <https://>

agropolit.com/news/23215-torik-agrosektor-ukrayini-virobiv-ponad-10-vvp--minagropoliti-tiki

3. Statista. Share of value added by the agricultural sector to the GDP in Ukraine from 2010 to 2022. 14.02.2024. URL: <https://www.statista.com/statistics/1326724/ukraine-agriculture-share-gdp/>

4. Марченко Н., Хрущ І.. Проблеми аграрного сектору економіки України в умовах воєнного стану. Збірник наукових праць "Сучасна парадигма соціально-економічного розвитку України в умовах воєнного стану". 2022. С. 62—65. URL: <http://surl.li/svwjyb>

5. НІСД. Аграрний сектор економіки: підсумки 2022 та прогноз на 2023 рік. (2023). URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ahrarynyy-sektor-ekonomiky-pidsumky-2022-ta-prohnoz-na-2023-rik>

6. FAO. 2022. Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine — Findings of a nation-wide rural household survey, December 2022. Rome. URL: <https://doi.org/10.4060/cc3311en>

7. Agravery. Через війну в Україні відходами руйнації забруднено 30 млн га території. (2024). URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/cerez-vijnu-v-ukraini-vidhodami-rujnacii-zabrudnenno-30-mln-ga-teritorii>

8. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. На розмінованих землях України вже можна виростити 1 млн т зерна. (2024). URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/245689.html

9. Укрінформ. В Україні близько 5 мільйонів гектарів орних земель не використовуються через війну. (2024). URL: <http://surl.li/svwjq>

10. Igor Dykunskyu, Iurii Dynys (DLF Attorneys-at-law). Ukrainian Agribusiness: Turning Challenges into Opportunities. (2023). URL: <http://surl.li/svwnr>

11. Ukraine World International. An Industry That Feeds the World: What Has 2023 Become for Ukrainian Agriculture? (2023). URL: <https://ukraineworld.org/en/articles/analysis/2023-ukrainian-agriculture>

12. Mariia Bogonos (KSE). Agricultural outlook Ukraine 2030 financial aid to crop producers. (2023). URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/06/2050-projections-for-crops.pdf>

13. Roman Neyter, Sergiy Zorya, Oleksandr Muliar (KSE Agrocenter, The World Bank, GFDRR). Agricultural War Damages, Losses, and Needs Review. (2024). URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/02/RDNA3_eng.pdf

14. Deloitte. A working investment model: On what conditions business is ready to invest in the agricultural sector. (2023). URL: <https://www2.deloitte.com/ua/en/pages/press-room/deloitte-press/2023/06-05.html>

15. The World Bank. Agricultural Production in Ukraine to Recover with World Bank Support. (2023). URL: <http://surl.li/svwnk>

16. Food Tank. The Road to Restoration: Post-War Recovery of the Ukrainian Agricultural Sector. 16.03.2024. URL: <https://foodtank.com/news/2023/03/post-war-recovery-of-the-ukrainian-agricultural-sector/>

17. Головне управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій області. Реалії сільськогосподарства під час війни. Виклики та можливості. (2023) URL: <https://consumerhm.gov.ua/3536-realiiji-silskogo-gospodarstva-pid-chas-vijni-vikliki-ta-mozhливosti>

18. DLF Attorneys-at-law. Агропромисловість України: актуальні можливості. (2024). URL: <https://dlf.ua/ua/agropromislovist-ukrayini-aktualni-mozhливosti/>

19. НІСД. Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. (2024). URL: <http://surl.li/svwnp>

20. Русан В. М., центр економічних і соціальних досліджень НІСД. Особливості функціонування аграрного сектора економіки України в умовах війни. (2022). URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/rusan.pdf>

21. Козловський С. В. Управління сучасними економічними системами, їх розвитком та стійкістю: Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. 432 с.

22. Калетнік Г. М., Козловський С. В., Козловський В. О. Стійкість економіки як фактор безпеки та розвитку держави. Економіка України. 2012. № 7. С. 16—25.

23. Калетнік Г. М., Козловський С. В., Кіреєва Е. А., Підвальна О. Г. Управління регіональною продовольчою безпекою в умовах економічної нестабільності: Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. 252 с.

References:

1. The publication "Agribusiness Today" (2022), "The agricultural sector 1991-2021 — in figures and facts", available at: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/24134-ahrosektor-1991-2021-u-tsyfrakh-i-faktakh.html> (Accessed 05 May 2024).

2. AgroPolit (2022), "Last year, Ukraine's agricultural sector produced more than 10% of GDP", available at: <https://agropolit.com/>

news/23215-torik-agrosektor-ukrayini-virobivponad-10-vvp--minagropolitiki (Accessed 05 May 2024).

3. Statista (2024), "Share of value added by the agricultural sector to the GDP in Ukraine from 2010 to 2022", available at: <https://www.statista.com/statistics/1326724/ukraine-agriculture-share-gdp/> (Accessed 14 February 2024).

4. Marchenko N., Khrushch I. (2022), "Problems of the agrarian sector of the Ukrainian economy under martial law", Modern paradigm of socio-economic development of Ukraine under martial law, pp. 62-65, available at: <http://surl.li/svwjb> (Accessed 05 May 2024).

5. NISS (2023), "Agricultural sector of the economy: results of 2022 and forecast for 2023", available at: <https://niss.gov.ua/news/komentarij-ekspertiv/ahraryj-sektor-ekonomiky-pidsumky-2022-ta-prohnoz-na-2023-rik> (Accessed 05 May 2024).

6. FAO (2022), "Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine — Findings of a nation-wide rural household survey", December 2022, Rome, available at: <https://doi.org/10.4060/cc3311en> (Accessed 05 May 2024).

7. Agravery (2024), "Due to the war in Ukraine, 30 million hectares of territory have been contaminated with destruction waste", available at: <https://agravery.com/uk/posts/show/cerez-vijnu-v-ukraini-vidhodami-rujncii-zabrudnenno-30-mln-ga-teritorii> (Accessed 05 May 2024).

8. Press service of the Verkhovna Rada of Ukraine (2024), "It is already possible to grow 1 million tons of grain on the demined lands of Ukraine", available at: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/245689.html (Accessed 05 May 2024).

9. Ukrinform (2024), "In Ukraine, about 5 million hectares of arable land are not used because of the war", available at: <http://surl.li/svwjq> (Accessed 05 May 2024).

10. Dykunskyy, I. and Dynys, Iu. (2023), "Ukrainian agribusiness: turning challenges into opportunities", available at: <http://surl.li/svwnr> (Accessed 05 May 2024).

11. Ukraine World International (2023), "An industry that feeds the world: what has 2023 become for Ukrainian agriculture", available at: <https://ukraineworld.org/en/articles/analysis/2023-ukrainian-agriculture> (Accessed 05 May 2024).

12. Bogonos, M. (2023), "Agricultural outlook Ukraine 2030 financial aid to crop producers", available at: <http://surl.li/svxdb> (Accessed 05 May 2024).

13. Neyter, R. Zorya, S. and Muliar, O. (2024), "Agricultural war damages, losses, and needs review", available at: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/02/RDNA3_eng.pdf (Accessed 05 May 2024).

14. Deloitte (2023), "A working investment model: On what conditions business is ready to invest in the agricultural sector", available at: <https://www2.deloitte.com/ua/en/pages/press-room/deloitte-press/2023/06-05.html> (Accessed 05 May 2024).

15. The World Bank (2023), "Agricultural production in Ukraine to recover with World Bank support", available at: <http://surl.li/svwnk> (Accessed 05 May 2024).

16. Food Tank (2023), "The road to restoration: post-war recovery of the Ukrainian agricultural sector", available at: <https://foodtank.com/news/2023/03/post-war-recovery-of-the-ukrainian-agricultural-sector/> (Accessed 16 March 2024).

17. Main Directorate of the SSUFSCP in Khmelnytsky region (2023), "Realities of agriculture during the war. Challenges and opportunities", available at: <https://consumerhm.gov.ua/3536-realiji-silskogo-gospodarstva-pidchas-vijni-vikliki-ta-mozhливosti> (Accessed 05 May 2024).

18. DLF Attorneys-at-law (2024), "Ukrainian agriculture: current opportunities", available at: <https://dlf.ua/ua/agropromislovist-ukrayini-aktualni-mozhливosti/> (Accessed 05 May 2024).

19. NISS (2024), "Ukraine's agricultural sector in 2023: components of sustainability, challenges and prospects", available at: <http://surl.li/svwnw> (Accessed 05 May 2024).

20. Rusan, V. M. (2022), "Peculiarities of the functioning of the agrarian sector of the Ukrainian economy in the conditions of war", Center for economic and social research of the NISS, available at: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/rusan.pdf> (Accessed 05 May 2024).

21. Kozlovskyy, S. (2010), Upravlinnya suchasnyy ekonomichnyy systemamy, yix rozvytkom ta stjistiky [Management of modern economic systems, their development and sustainability], Merk'iuri-Podillia, Vinnytsia, Ukraine.

22. Kaletnik, H. M., Kozlovskyy, S. V. and Kozlovskyy, V. O. (2012), "Sustainability of the economy as a factor of security and development of the state", Ekonomika Ukrainy, vol. 7, pp. 16—25.

23. Kaletnik, G. M., Kozlovskyy, S. V., Kireeva, E. A., Pidvalna, O. G. (2015), Yptavlinnia regionalnoy prodovolchoy bezpekoy v ymovah ekonomichnoi nestabilnosti [Management of regional food security in times of economic instability], Merk'iuri-Podillia, Vinnytsia, Ukraine. *Стаття надійшла до редакції 13.05.2024 р.*